

Catalogació del vestigis de la Guerra Civil a la ciutat de Lleida i realització d'una proposta d'intervenció memorial (primera fase)

Servei d'Història Documentació i Patrimoni de la UdL

Març de 2018

1- Índex

1- Índex.....	2
2- Introducció	3
3- Propostes d'intervenció integrals	5
Espais de la batalla de Lleida.....	5
Espais del Front del Segre	6
4- Inventari d'espais	7
Vestigis bèl·lics	7
1- Impactes d'artilleria a les façanes del marge fluvial	7
2- Refugi antiaeri a la Bordeta.....	9
3- Niu de metralladora a la Bordeta.....	11
4- Niu de Metralladora a la partida de Grealó	12
5- Niu de metralladora a la Partida Quatre Pilans (desaparegut)	14
6- Fortificacions militars al Tossal de Moradilla	15
7- impactes d'artilleria al Castell de Gardeny	18
8- Les Collades	20
9- Niu de metralladora a la zona de Camp de Mart	21
10- Búnquer-casamata a la zona dels Pous de Gel.....	23
11- Bateria antiaèria al Turó de la seu Vella (Baluard del Rei)	26
12- Bateria antiaèria al Turó de la seu Vella (Baluard de la Reina)	28
13- Refugi antiaeri a la Seu Vella	30
Equipaments	32
14- Antic camp d'aviació als Magraners.....	32
15- Camp de treball a Gardeny.....	34
16- Caserna militar de la Seu Vella	36
17- Antiga presó de Lleida	38
18- Edifici del Seminari diocesà	40
Elements memorials.....	41
19- Memorial a les víctimes dels bombardeigs	41
20- Mur on eren afusellats els repressaliats republicans.....	43

2- Introducció

Aquest treball neix de l'encàrrec de col·laboració realitzat per part del Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de Lleida al Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL (SHD), arran de la moció que el Centre excursionista de Lleida presentà al ple municipal instant a la Paeria a intervenir sobre els vestigis de la Guerra Civil a la ciutat, i pretén ser la primera fase d'un projecte integral de catalogació i intervenció memorial tant dels vestigis bèl·lics com de la resta d'espais de memòria de guerra i postguerra a la ciutat de Lleida.

Bevent del projecte d'intervenció sobre els espais de memòria del cementiri municipal inaugurat l'octubre de 2010 sota l'impuls del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, el qual van dirigir els professors Conxita Mir i Joan Sagués, així com del "pla pilot per a la localització, registre i senyalització dels llocs emblemàtics de la guerra civil, repressió i antifranquisme a Lleida" que el va precedir, i del conjunt de le intervencions puntuals realitzades a la ciutat, com la de record a les víctimes del bombardeig del Liceu Escolar, o darrerament, del memorial a les víctimes de la deportació nazi, volem plantejar un projecte integral de memòria, continuïtat dels ja realitzats i que intenti donar una visió de conjunt de la guerra i les repressions a la ciutat, el qual, podria veure la llum en el marc del vuitantè aniversari de la Batalla de Lleida de l'abril de 1938.

Amb aquest document, es presenten una vintena d'espais de memòria de diferents tipologies que corresponen a la primera fase del projecte, bé siguin restes d'arqueologia bèl·lica, espais i equipaments destacats de la contesa (alguns dels quals ja desapareguts), o elements de record de la Guerra i les Repressions.

Aquests 20 elements han estat escollits per la seva representativitat, però sobretot, perquè suposen un mostreig representatiu dels elements memorials que romanen a la ciutat i permeten realitzar unes primeres intervencions que permetin narrar un discurs històric complet.

En les fitxes individuals d'aquests 20 espais, més enllà de localitzar-los i definir la seva naturalesa, se'n descriu l'estat de conservació, en alguns casos se n'adjunten algunes fotografies, es realitza una breu descripció històrica i es realitza, si es considera oportú,

una proposta d'intervenció de l'espai individualitzada, o integrada en les propostes d'intervenció conjunta que proposem.

Partint dels elements catalogats, presentem dues propostes de rutes pels vestigis de la Guerra a la ciutat; la primera que serviria per explicar l'episodi de la batalla de Lleida, i que tindria com element central els espais del Turó de la Seu Vella, i la segona, que es centraria en els elements del front del Segre, amb el Tossal de Moradilla com principal element sobre el que intervenir. Aquestes dues rutes, s'haurien d'explicar conjuntament amb la ruta ja existent pel cementiri que ressegueix els espais de les repressions de Guerra i Postguerra i totes tres, podrien tenir com a nexa d'unió l'espai que ocupava l'antiga presó, a l'actual plaça Cervantes.

En aquest document, finalment, fem referència a elements ja intervinguts; el primer, el memorial a les víctimes dels bombardeigs davant d'on es trobava l'edifici del Liceu Escolar, ja que aquest hauria de ser un element central dels recorreguts pels espais de memòria de la Guerra a la ciutat. I el segon, un dels elements de la ruta de memòria pel cementiri municipal, per una banda, per reivindicar la potenciació que aquesta hauria de tenir, i per altra, per posar de manifest la necessitat de realitzar un seguiment i restauració periòdica de les intervencions realitzades, ja que alguns elements de la ruta del cementiri haurien de ser reparats.

3- Propostes d'intervenció integrals

Espais de la batalla de Lleida

La primera de les dues rutes proposades tindria com element central els espais de la batalla de Lleida dels dies 2 i 3 d'abril de 1938 que culminà amb l'ocupació franquista del marge dret de la ciutat. Aquesta ruta proposaríem que fos explicada mitjançant un tríptic en el que, a més de contextualitzar la Guerra Civil Espanyola i els diferents episodis de la batalla de Lleida, inclogués un mapa on es senyalitzessin els diferents elements memorials inclosos en la catalogació que hem realitzat.

Dels elements catalogats, en aquesta ruta hi inclouríem els impactes d'artilleria del castell de Gardeny, l'alt de les Collades, l'antiga presó de Lleida, el camp d'aviació de Magraners i els diferents elements del turó de la Seu Vella; la casamata de la zona de Camp de Mart, el búnquer de la zona dels pous de gel, les dues bateries antiaèries, el refugi antiaeri i la mateixa Seu Vella; a més, en el fulletó explicatiu de la Batalla de Lleida, tot i la falta d'elements materials, es podrien incloure els enclavaments on hi van tenir lloc els principals enfrontaments, així com el memorial a les víctimes dels bombardeigs de l'avinguda blondel.

Dels 9 elements inclosos en la ruta, proposaríem que s'expliqués la batalla de Lleida en dos panells informatius; un situat al turó de Gardeny i l'altre al del la Seu Vella, vora l'antiga bateria antiaèria del baluard de la reina, realitzant una adaptació dels textos proposats a les respectives fitxes, i un tercer panell, situat a la plaça Cervantes, que enllaces les tres rutes; la resta d'elements, més enllà de les propostes de recuperació dels espais, proposaríem que simplement fossin senyalitzats, fet que abaratiria econòmicament la intervenció i en facilitaria el manteniment. Aquesta senyalització, podria incloure uns codis QR que remetessin a l'explicació del lloc en un espai web, que proposaríem que fos la web ja existent sobre espais de memòria www.espaisdememoria.udl.cat. Pel que fa a l'alt de les Collades, creiem que no es necessari realitzar cap intervenció més enllà d'incloure-ho dins de la ruta, ja que la seva situació i la falta d'elements materials ho fan innecessari.

Pel que fa a les tasques de recuperació física d'espais, el principal a intervenir hauria de ser la casamata de la zona de Camp de Mart, i a mitjà termini, tal i com proposem a les

respectives fitxes, s'hauria d'estudiar la forma de fer accessible el búnquer del baluard de Louvigny i el refugi antiaeri del turó de la Seu Vella.

Espais del Front del Segre

La segona de les rutes proposades seria la que se centrés en els gairebé nou mesos que el front del Segre dividís la ciutat, i que servís per recórrer els elements defensius que des del marge esquerre del riu pretenien evitar un eventual trencament del front.

Proposarien, de la mateixa manera que en la ruta de la Batalla de Lleida, que es realitzés un fulletó que més enllà de contextualitzar la Guerra Civil i el que suposà que el front del Segre dividís la ciutat, inclogués una recorregut en forma de mapa pels diferents espais, entre els que inclouríem els impactes d'artilleria que encara es conserven al marge dret, des de l'antic edifici del Banco de España fins a l'Arc del Pont, el refugi antiaeri de la bordeta, les casamates de Bordeta i Grealó, els vestigis ja desapareguts i el Tossal de Moradilla.

L'Arc del pont creiem que seria l'espai més indicat per a que s'hi instal·lés un panell explicatiu del que suposà el front del Segre, adaptant els textos que proposem a les respectives fitxes. El refugi antiaeri de la bordeta o les casamates de Bordeta i Grealó), de la mateixa manera que els elements de la primera ruta, proposaríem que simplement fossin senyalitzats i inclosos en el recorregut de la ruta. També seria possible enganxar un codi QR a l'element que els senyalitzés que conduís a una explicació més àmplia de l'espai al web www.espaisdememoria.udl.cat. D'aquests elements, s'hauria d'intentar recuperar la casamata i el refugi de la bordeta.

Finalment, la intervenció més àmplia i ambiciosa la realitzaríem al Tossal de Moradilla seguint els exemples que altres municipis de la riba esquerra del Segre han realitzat en tossals de característiques similars, tal i com indiquem a la fitxa que dediquem a aquest tossal; aquesta intervenció permetria convertir aquest espai en un gram memorial de la Guerra Civil, i podria esdevenir un atractiu turístic més de la ciutat.

4- Inventari d'espais

Vestigis bèl·lics

1- Impactes d'artilleria a les façanes del marge fluvial

Tipus d'element: Impactes d'artilleria a les façanes del marge fluvial
Situació: En les façanes dels edificis situats al marge dret del riu Segre. N'hem localitzat a l'Arc del Pont, a les façanes dels números 2-4, 14 i 52 de l'avinguda Blondel, i l'antic edifici del Banco de España.
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 302248, 460965
Estat de conservació: L'estat de conservació es diferent en cada edifici, dels que encara es conserven en peu. Trobem edificis com la Paeria, on amb la restauració de la façana es van eliminar els impactes, altres on malgrat la seva restauració es pot veure com es van reomplir els buits ocasionats per l'impacte, com és el cas de l'edifici de l'antic Banco de España (que també conserva impactes en les seves reixes), o fins i tot, intervencions que els han respectat i els han deixat a la vista, com la de l'Arc del Pont. A l'Arxiu Municipal de Lleida es conserva un impacte en el mobiliari i en un llibre.
Descripció: En aquestes façanes hi trobem diversos orificis provocats per l'artilleria (de les forces republicanes) causats durant els mesos en que el riu marcava la línia de front.
Proposta d'intervenció: De la mateixa manera que es va fer amb la restauració de l'Arc del Pont, creiem que seria positiu poder conservar aquells impactes que encara es conservin, ja que tenen un gran valor explicatiu dels gairebé nou mesos en els que la ciutat va estar dividida pel front. L'Arc del pont també podria ser l'indret on s'hi instal·les un panell informatiu sobre el front del Segre a la ciutat. Aquest espai s'hauria d'incloure dins del recorregut dels espais de memòria del Front del Segre.
Explicació històrica: el 2 d'abril de 1938 l'exercit sollevant va començar una ofensiva militar sobre la ciutat de Lleida que culminaria a darrera hora de la tarda del dia 3 amb la retirada de les forces republicanes que defensaven Lleida i l'ocupació de la part de la ciutat situada al marge dret del riu. Amb la retirada republicana foren dinamitats els dos ponts que unien ambdós ribes de la ciutat, quedant aquestes incomunicades i dividides per un front que romangué estable sobre la línia marcada pels rius Segre-Noguera Pallaresa durant gairebé 9 mesos, fins que a finals de desembre de 1938 l'exercit franquista l'aconseguí trencar pels caps de pont de Serós (al sud) i la Baronia de Sant Oïme (al nord), ocupant el dia 7 de gener els barris del marge esquerre i començant una ràpida ofensiva final sobre Catalunya.
Referències bibliogràfiques:

HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; *Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 2005.

HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions DAU, 2010.

MIR, Conxita; GARRÓS, Aida; RAMON, Gabriel; *Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida, 1931-2014*, Juneda, Editorial Fonoll, 2014.

SAGUÉS, Joan; *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; *Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.

Fotografies: --

2- Refugi antiaeri a la Bordeta

Tipus d'element: <i>refugi antiaeri</i>
Situació: <i>en un solar erm</i>
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 303073, 4608894
Estat de conservació: l'exterior del refugi subterrani està en mal estat i costa d'identificar a simple vista. Aquest consta de dues entrades, una de les quals és inaccessible i l'altra de molt difícil accés. L'estructura de formigó, en canvi, dissenyada per resistir impactes d'obús, es conserva en força bon estat. Un cop s'accedeix a l'interior, s'hi observa força runa i algunes deixalles.
Descripció: En el solar on es troba, s'hi pot observar a nivell de terra una estructura rectangular de formigó d'uns 10 metres de llarg per un i mig d'ample, on s'intueixen dues entrades als extrems, una de les quals colgada de runa, i l'altra en força mal estat de conservació, mig coberta però que encara permet l'accés tot i que les escales siguin inexistents. L'interior del refugi té uns 10 metres de llargada, un i mig d'amplada i dos d'alçada.
Proposta d'intervenció: és l'únic d'aquestes característiques que de moment hem pogut localitzar a la ciutat, tot i que possiblement se'n conservin més als baixos d'algun edifici. La seva conservació, desconeixent els futurs usos que pugui tenir el solar, seria relativament senzilla, per tant apostaria per desenrutar els accessos (o almenys un) i instal·lar-hi una porta que en bloquegi temporalment l'accés per evitar-ne el deteriorament. La seva visita s'hauria d'incloure en els itineraris del Front del Segre. De la mateixa manera que la resta d'elements del recorregut pel front del Segre, hauria de ser senyalitzat, tot i que no creiem que sigui necessari realitzar-hi cap explicació insitu, podent-se trobar aquesta en un espai accessible mitjançant un codi QR. Si eventualment en un futur el refugi es dotés d'il·luminació, podria incloure algun panell al seu interior on s'expliqués les funcions d'aquestes instal·lacions.
Explicació històrica: Fou un refugi antiaeri, segurament d'us preferentment militar i utilitzat per les forces republicanes durant els mesos que el front dividia la ciutat, ja que aquest refugi podria estar vinculat amb el punt del comandament dirigit pel coronel Pedro Mateo Merino, que algunes fonts localitzarien a poca distància del refugi.
Referències bibliogràfiques: HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; <i>Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida</i> , Lleida, Pagès Editors, 2005.

Fotografies: *Pol López*

3- Niu de metralladora a la Bordeta

Tipus d'element: Niu de metralladora
Situació: Al marge d'un camp abandonat
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 303790, 4607596
Estat de conservació: resulta de molt difícil localització a causa de la vegetació que el cobreix. Tot i l'aparent bon estat de l'estructura resulta impossible poder accedir al seu interior al haver quedat parcialment cobert per sediments.
Proposta d'intervenció: Seria necessari retirar la vegetació que cobreixen les restes i realitzar una mínima intervenció que en garanteixi la conservació i el faci visible, ja que certament, és la casamata de majors dimensions i amb millor estat de conservació que hem localitzat dins del terme municipal de Lleida, raó per la qual creiem que s'hauria d'intentar conservar. De la mateixa manera que la resta d'elements del recorregut pel front del Segre, hauria de ser senyalitzat, tot i que no creiem que sigui necessari realitzar-hi cap explicació insitu, podent-se trobar aquesta en un espai accessible mitjançant un codi QR.
Explicació històrica: Formava part del conjunt de fortificacions de la L1, amb la que s'havia de bloquejar un hipotètic intent de creuar el front del Segre per part de l'exèrcit Sollevant, i específicament estaria inclòs en el conjunt de fortificacions entorn de la Serra de Puigdevall. Aquest búnquer, concretament, controlaria la carretera que uneix Lleida amb Artesa.
Referències bibliogràfiques: HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; <i>Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida</i>, Lleida, Pagès Editors, 2005.
Fotografies: Diego Aranega

4- Niu de Metralladora a la partida de Grealó

Tipus d'element: Niu de metralladora
Situació: Al mig d'un camp erm a la partida de Grealó
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 304643, 4607481
Estat de conservació: Se n'observa la coberta superior; s'intueix que si s'excavés, es podria recuperar la resta de l'estructura. Si no es realitzés una intervenció de conservació, en els propers anys, es podria despendre la coberta.
Descripció: Situat en un camp erm, solament se n'observa la part superior, que consta d'un sol bloc de formigó. La part inferior es troba totalment soterrada.
Proposta d'intervenció: La seva localització, en un camp erm de l'horta, i el fet de no tractar-se d'una estructura singular, no ens faria recomanar cap intervenció urgent més enllà de la catalogació de l'espai, per mirar de protegir-lo de l'expansió de l'espai conreat. De la mateixa manera que la resta d'elements del recorregut pel front del Segre, hauria de ser senyalitzat, tot i que no creiem que sigui necessari realitzar-hi cap explicació insitu, podent-se trobar aquesta en un espai accessible mitjançant un codi QR.
Explicació històrica: Aquest búnquer forma part del conjunt de fortificacions de la L1, amb la que s'havia de bloquejar un hipotètic intent de creuar el front del Segre per part de l'exèrcit Sollevant, i específicament estaria inclòs en el conjunt de fortificacions entorn de la Serra de Puigdevall. Certament però, no va ser escenari d'enfrontaments bèl·lics importants, ja que l'exèrcit republicà replegà els efectius que hi havia a la zona poc abans que fos ocupada per part de la quarantena divisió franquista el dia 8 de gener de 1939, poc després que l'exèrcit sollevant trenqués el front per Seròs a finals de desembre.
Referències bibliogràfiques: HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; <i>Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida</i>, Lleida, Pagès Editors, 2005. HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. <i>Atles de la Guerra Civil a Catalunya</i>, Barcelona, Edicions DAU, 2010.
Fotografies: Roger Blazquez Montagut

5- Niu de metralladora a la Partida Quatre Pilans (desaparegut)

Tipus d'element: Niu de metralladora a la Partida Quatre Pilans
Situació: Antigament, en un petit turó a la Partida de Quatre Pilans
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 304559, 4608533 (no s'ha trobat)
Estat de conservació: Desaparegut
Descripció: La geolocalització que ens han proporcionat els estudis que en fan referència, el situarien en un espai mínimament elevat a la partida dels Quatre Pilans, malgrat tot, la urbanització posterior del terreny el va fer desaparèixer.
Proposta d'intervenció: Inclusió dins de la ruta pels espais del front del Segre com element ja desaparegut.
Explicació històrica: Formaria part del mateix conjunt d'elements defensius que el búnquer de la partida de Grealó, formant part del conjunt de fortificacions de la L1, amb la que s'havia de bloquejar un hipotètic intent de creuar el front del Segre per part de l'exèrcit Sollevant. Certament però, no va ser escenari d'enfrontaments bèl·lics importants, ja que l'exèrcit republicà replegà els efectius que hi havia a la zona poc abans que fos ocupada per part de la quarantena divisió franquista el dia 8 de gener de 1939, poc després que l'exèrcit sollevant trenqués el front per Seròs a finals de desembre.
Referències bibliogràfiques: HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; <i>Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida</i> , Lleida, Pagès Editors, 2005.
Fotografies: --

6- Fortificacions militars al Tossal de Moradilla

Tipus d'element: fortificacions bèl·liques de diferent tipus
Situació: en un tossal, en tot l'espai es troben vestigis bèl·lics de diferent tipus
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 309157, 4610068
Estat de conservació: l'estat aparent de conservació de la fortificació principal es correcta, tot i que desprendiments de roca han bloquejat alguns dels accessos. Pel que fa a l'estat de conservació del niu de metralladores situat a l'interior de les runes de la torre utilitzada pel telègraf òptic a mitjans del segle XIX és força precari, amb risc d'ensorrament de les 3 parets que resten dempeus (la de cara sud, que encara s'observava en imatges dels anys 80, ja ha cedit); les trinxeres, tot i que es poden intuir perfectament, són l'element més mal conservat i han estat total o parcialment sepultades.
Descripció: Es tracta d'un tossal situat al marge esquerra del riu, a les afores de la ciutat. Amb una situació estratègica gracies al seu domini sobre la plana, la visió sobre el front marcat pel Segre i el control de la carretera cap a Barcelona. El tossal està fortament fortificat; a l'interior d'una torre de telègraf s'hi instal·là un niu de metralladores, a la segona cresta del turó s'hi troba una fortificació d'uns 15 metres de llargada construïda a l'interior de la roca amb diverses troneres a nord i sud i datada del novembre de 1938, pel que fa a les vessants del turó, s'hi troben dues línies de trinxeres defensives. Al tossal, més enllà dels vestigis de la Guerra Civil i la torre de telègraf òptic, s'hi troben dues sitges i en superfície s'han localitzat restes ceràmiques medievals, així com pertanyents a l'edat del bronze i a la primera edat del ferro, tal i com detalla l'informe de la memòria dels treballs geoarqueològics realitzats la dècada dels 80. En aquest turó, a més, s'hi van rodar escenes de la pel·lícula bèl·lica "La Fiel infanteria".
Proposta d'intervenció: El tossal de Moradilla és un dels conjunts de restes bèl·liques més interessants i amb més possibilitats d'explotació que es troben al terme municipal de Lleida, a més, el turó, té un important interès arqueològic, amb restes que es remuntes a la prehistòria i s'allarguen fins a la Guerra Civil, fet que fa que les propostes d'intervenció puguin sobrepassar les centrades en aquest darrer període. Si ens centrem en realitzar una proposta d'intervenció de les restes del context de la Guerra Civil, aquesta hauria de fer-se seguint els models utilitzats en altres espais de la batalla del Segre, com la intervenció del tossal dels Morts d'Alcoletge, o les realitzades a Vilanova de la Barca, Montgai o fins i tot al tossal del Merengue de Camarasa. Les quals s'haurien d'explicar de manera conjunta. Aquesta intervenció hauria de consistir com a mínim, en consolidar la torre i la fortificació defensiva i la instal·lació d'un panell informatiu a l'accés de l'espai. També seria d'interès poder recuperar les trinxeres, arranjar els accessos i camins del turó i habilitar un petit aparcament per vehicles.
Explicació històrica: Es tracta d'un tossal situat al marge esquerra del riu, a les

afores de la ciutat. Té una situació militarment estratègica gracies al seu domini sobre la plana, la visió sobre el front (marcat pel Segre) i el control de la carretera i la línia de ferrocarril cap a Barcelona, que passen entre aquest tossal i el de la Nora, al terme municipal d'Alcoletge.

Gràcies a la seva localització estratègica va ser fortificat a consciència per l'exèrcit republicà, sent un dels elements centrals de la L1 a l'entorn de Lleida. Aquesta línia defensiva, que s'allargava resseguint el Segre, havia de bloquejar un hipotètic intent de creuar el front per part de l'exèrcit sollevat.

El Tossal de Moradilla però, certament, no va ser escenari d'enfrontaments bèl·lics importants, ja que l'exèrcit republicà replegà els efectius que hi havia a la zona poc després que l'exèrcit sollevat trenqués el front per Seròs a finals de desembre de 1937; les forces republicanes situades a l'entorn immediat de la ciutat es replegaren el dia 8 de gener, i els del tossal el 9, dia en el que fou ocupada per part de la divisió *frecce azzurre*, formada per forces vingudes d'Itàlia.

Referències bibliogràfiques:

PEÑA I MONNÉ, Josep-Lluís; RODRIGUEZ DUQUE, Josep-Ignasi i GONZÁLEZ PÉREZ, Joan-Ramon, "Memòria dels treballs geoarqueològics al Tossal de Moradilla. Lleida (Segrià)".

HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; *Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 2005.

HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions DAU, 2010.

Fotografies: Pol López

7- impactes d'artilleria al Castell de Gardeny

Tipus d'element: impactes d'artilleria al castell de Gardeny
Situació: als diferents baluards de la fortificació de Gardeny, especialment els de la vessant sud-est
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 301195, 4609090
Estat de conservació: Es conserven múltiples impactes d'artilleria als diferents baluards de la fortificació, els quals es poden observar perfectament.
Descripció: si ens passem pel camí que envolta el castell de Gardeny s'aprecien perfectament els impactes d'artilleria.
Proposta d'intervenció: En primer lloc caldria garantir que cap d'aquests impactes perjudiqui l'estructura de la fortificació, la conservació de la qual hauria de ser prioritària. Garantit això, seria d'interès conservar com a mínim algun d'aquests impactes i instal·lar un panell informatiu, que podria ser únic pel conjunt del turó, en el que s'expliqui tant els difunts usos del turó i de les seves instal·lacions durant la guerra i la immediata postguerra, així com el paper fonamental en la batalla de Lleida de l'abril de 1938, sent un dels primers indrets ocupats de la ciutat.
Explicació històrica: En primer lloc cal posar de manifest la gran dificultat de datar amb exactitud els impactes, i per tant, de poder afirmar si realment pertanyen a la Guerra Civil, malgrat tot, creiem que aquesta és la hipòtesi més probable. L'ocupació del Turó de Gardeny fou el primer esglaó per a l'ocupació posterior del marge dret de la ciutat; als vols del migdia del 2 d'abril de 1938 dues esquadilles de bombarders van atacar les escasses defenses de les que disposava la ciutat, entre elles, el turó de Gardeny, i pocs minuts després, la 4a Bandera de la Legió, amb l'ajut del Tabor Ifni-Sàhara i el 5è Tabor de Melilla van començar l'atac terrestre per la cara nord del Turó, al temps que dos regiments més s'aproximaven a la ciutat seguint les vies del tren. L'atac durà fins les 4 de la tarda, quan les forces republicanes es replegaren, abandonant el turó, que una hora després seria ocupat completament per l'exèrcit sollevant, sent la principal plataforma per l'ocupació definitiva de la part dreta de la ciutat, que s'iniciaria l'endemà. L'ocupació franquista del turó, fou respost per atacs de l'artilleria republicana des del marge esquerra del riu, els impactes dels quals, amb força seguretat, són els que encara s'observen a la vessant sud-est del turó.
Referències bibliogràfiques: HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; <i>Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida</i>, Lleida, Pagès Editors, 2005. HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. <i>Atles de la Guerra Civil a Catalunya</i>, Barcelona, Edicions DAU, 2010. SAGUÉS, Joan; <i>Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)</i>, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

Fotografies: Roger Blazquez Montagut

8- Les Collades

Tipus d'element: Escenari d'enfrontaments bèl·lics
Situació: Turons de l'horta de Lleida. Als marges de la via del tren, cotes 215 i 206, tenim dubtes sobre si el topònim de "les collades" s'ajusta a aquests alts.
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 297977, 4610545 i ETRS 89 - UTM 31N – 297806, 4610900.
Estat de conservació: No es conserven vestigis bèl·lics, el terreny fou força remogut amb la construcció de les vies del tren d'alta velocitat i s'hi ha realitzat diferents abocaments de terra, els quals han degut contribuir a malmetre les restes que hi quedaven.
Descripció: Dos turons als marges de la via de ferrocarril, sense vestigis bèl·lics aparents.
Proposta d'intervenció: Tot i que no hi restin vestigis bèl·lics, creiem que és important senyalitzar aquest indret en un eventual tríptic sobre la batalla de Lleida, ja que fou escenari dels primers enfrontaments que portaren a l'ocupació de la ciutat. Més enllà de senyalitzar-ho dins de la ruta pels espais de la batalla de Lleida, no creiem que sigui necessari realitzar cap intervenció in situ, a no ser que en un futur poguessin aparèixer restes de les defenses republicanes.
Explicació històrica: El migdia del dos d'abril de 1938, dues esquadrilles formades per Heinkels 111 van bombardejar les posicions republicanes sobre les Collades, defensades per la 60a Brigada Mixta i pocs minuts abans de les 3 de la tarda va començar l'ofensiva terrestre per part de dues columnes d'efectius de la 150a divisió franquista que atacarien simultàniament els turons d'ambdós costats de les vies del ferrocarril, aconseguint ràpidament la victòria a causa d'una feble resistència republicana. Gairebé de forma simultània es duia a terme la batalla per prendre el turó de Gardeny, dues posicions claus que permetrien que l'endemà, 3 d'abril, es pogués consumir l'ocupació del marge dret de la ciutat.
Referències bibliogràfiques: HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. <i>Atles de la Guerra Civil a Catalunya</i> , Barcelona, Edicions DAU, 2010.
Fotografies: --

9- Niu de metralladora a la zona de Camp de Mart

Tipus d'element: Niu de metralladora a la zona de Camp de Mart
Situació: a la cara nord-oest del turó de la Seu Vella, a l'alçada del carrer Camp de Mart, davant de l'edifici del departament d'Agricultura.
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 301965, 4610137
Estat de conservació: tot i que colgat de terra, i amb el sostre després, es conserva perfectament l'estructura. Fa aproximadament un any, el Centre Excursionista de Lleida inicià l'excavació per tal de fer-lo visible.
Descripció: Casamata per artilleria lleugera construïda amb formigó i situada a la falda nord-oest del turó. És difícil datar l'element amb exactitud, ja que el conjunt del turó estava militaritzat des de feia segles, malgrat tot,
Proposta d'intervenció: La intervenció s'hauria de realitzar de forma conjunta, integrant tots els elements del turó. Des del Consorci ja s'ha realitzat ja un mapa que els localitza, una segona fase hauria de consistir en la senyalització dels espais. Pel que fa a aquest element en concret, caldria finalitzar les tasques d'excavació, iniciades pe Centre Excursionista, per tal de fer-lo plenament visible. De la mateixa manera que la resta d'elements del recorregut per la Batalla de Lleida, hauria de ser senyalitzat, tot i que no creiem que sigui necessari realitzar-hi cap explicació insitu, podent-se trobar aquesta en un espai accessible mitjançant un codi QR.
Explicació històrica: L'aquartermament militar de la Seu Vella fou un dels epicentres de l'aixecament militar del juliol del 1936 a la ciutat de Lleida, ja que bona part dels comandaments militars que s'hi albergaven s'havien sumat al cop d'estat i hi instal·laren el punt de coordinació de l'aixecament a Lleida. Tal i com explica l'historiador Joan Sagués, de la mateixa manera com havia passat en la repressió de la revolta viscuda l'octubre de 1934, l'artilleria del complex militar apuntava cap a la ciutat. Diferents grups de civils que donaren suport a l'alçament es van adreçar cap al turó per ser armats i rebre ordres. Des d'aquest complex va sortir la columna que ocupà la ciutat i declarà l'estat de guerra. Un cop fracassat el cop d'estat, el 20 de juliol, al mateix turó, van ser detinguts els oficials que havien participat de l'alçament. El 3 d'abril de 1938, dues columnes de l'exèrcit sollevat, entren a la ciutat, la primera seguint les vies del tren i la segona baixant des de la fortificació de Gardeny, que havien pres el dia anterior. Sobre les 5 de la tarda, accedint per la zona de Camp de Mart, aconsegueixen prendre el turó de la Seu Vella, forçant la retirada dels efectius republicans que hi quedaven, els quals, en retirada, provoquen la voladura d'alguns edificis del barri del Canyeret per endarrerir l'avenç dels colpistes. A darrera hora de la tarda acabà la retirada republicana amb el creuament del riu i es donà per finalitzada la batalla de Lleida. Amb l'ocupació franquista de la ciutat, el turó, es convertí en camp de concentració

de presoners republicans.

Referències bibliogràfiques:

HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; *Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 2005.

HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions DAU, 2010.

SAGUÉS, Joan; *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; *Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.

Fotografies: Pol López

10- Búnquer-casamata a la zona dels Pous de Gel

Tipus d'element: Búnquer-casamata a la zona dels Pous de Gel
Situació: a la cara nord-est del turó de la Seu Vella, al banda del baluard de Louvigny.
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 302311, 461024
Estat de conservació: l'estat de conservació aparent es força bo, sobretot exteriorment, malgrat tot la degradació de l'espai és evident. Actualment hi ha instal·lada una porta que n'impedeix l'accés, obrint-se solament en ocasions especials prèvia sol·licitud als responsables del Consorci del Turó.
Descripció: Es tracta duna casamata per artilleria construïda dins d'un baluard, formada per dos nivells de troneres, les quals, podien donar cobertura sobre part de la ciutat i sobretot controlava l'accés a Lleida seguint la via del tren.
Proposta d'intervenció: Més enllà de fer-hi un seguiment periòdic, no creiem que sigui necessària una intervenció arquitectònica, ja que entenem que l'estat en el qual es troba es força bo. Creiem també que es positiu que l'espai segueixi tancat, malgrat tot, s'hauria de trobar la formula per facilitar l'accés al públic interessat. La intervenció memorial s'hauria de realitzar de forma conjunta, integrant tots els elements del turó. Des del Consorci ja s'ha realitzat ja un mapa que els localitza, una segona fase hauria de consistir en la senyalització dels espais. De la mateixa manera que la resta d'elements del recorregut per la batalla de Lleida, hauria de ser senyalitzat, tot i que no creiem que sigui necessari realitzar-hi cap explicació insitu, podent-se trobar aquesta en un espai accessible mitjançant un codi QR.
Explicació històrica: (hem utilitzat la mateixa explicació per tots els elements del complex del turó) L'aquartermament militar de la Seu Vella fou un dels epicentres de l'aixecament militar del juliol del 1936 a la ciutat de Lleida, ja que bona part dels comandaments militars que s'hi albergaven s'havien sumat al cop d'estat i hi instal·laren el punt de coordinació de l'aixecament a Lleida. Tal i com explica l'historiador Joan Sagués, de la mateixa manera com havia passat en la repressió de la revolta viscuda l'octubre de 1934, l'artilleria del complex militar apuntava cap a la ciutat. Diferents grups de civils que donaren suport a l'alçament es van adreçar cap al turó per ser armats i rebre ordres. Des d'aquest complex va sortir la columna que ocupà la ciutat i declarà l'estat de guerra. Un cop fracassat el cop d'estat, el 20 de juliol, al mateix turó, van ser detinguts els oficials que havien participat de l'alçament. El 3 d'abril de 1938, dues columnes de l'exèrcit sol·levat, entren a la ciutat, la primera seguint les vies del tren i la segona baixant des de la fortificació de Gardeny, que havien pres el dia anterior. Sobre les 5 de la tarda, accedint per la zona de Camp de Mart, aconseguixen prendre el turó de la Seu Vella, forçant la retirada dels efectius

republicans que hi quedaven, els quals, en retirada, provoquen la voladura d'alguns edificis del barri del Canyeret per endarrerir l'avenç dels colpistes. A darrera hora de la tarda acabà la retirada republicana amb el creuament del riu i es donà per finalitzada la batalla de Lleida.

Amb l'ocupació franquista de la ciutat, el turó, es convertí en camp de concentració de presoners republicans.

Referències bibliogràfiques:

HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; *Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 2005.

HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions DAU, 2010.

MIR, Conxita; GARRÓS, Aida; RAMON, Gabriel; *Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida, 1931-2014*, Juneda, Editorial Fonoll, 2014.

SAGUÉS, Joan; *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; *Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.

Fotografies: Gabriel Ramon-Molins

11- Bateria antiaèria al Turó de la seu Vella (Baluard del Rei)

Tipus d'element: Bateria antiaèries
Situació: Sobre el baluard del Rei, al nord-oest del turó
Geolocalització ETRS 89 - UTM 31N – 302091, 4610110
Estat de conservació: Rest a part de la plataforma en la que estava instal·lada la bateria antiaèria, l'estat de conservació és força precari, i costa de veure a simple vista.
Descripció: Plataforma construïda amb blocs de pedra sobre la qual estava instal·lada una bateria antiaèria.
Proposta d'intervenció: La intervenció memorial s'hauria de realitzar de forma conjunta, integrant tots els elements del turó. Des del Consorci ja s'ha realitzat ja un mapa que els localitza, una segona fase hauria de consistir en la senyalització dels espais.. Pel que fa a aquest element en concret, en el moment en el que s'abordi la intervenció integral del baluard del nord-oest, caldrà vetllar per garantir que no desaparegui i s'hauria d'aprofitar la intervenció per fer-ne més visibles les restes. De la mateixa manera que la resta d'elements del recorregut per la batalla de Lleida, hauria de ser senyalitzat, tot i que no creiem que sigui necessari realitzar-hi cap explicació insitu, podent-se trobar aquesta en un espai accessible mitjançant un codi QR.
Explicació històrica: (hem utilitzat la mateixa explicació per tots els elements del complex del turó) L'aquartermament militar de la Seu Vella fou un dels epicentres de l'aixecament militar del juliol del 1936 a la ciutat de Lleida, ja que bona part dels comandaments militars que s'hi albergaven s'havien sumat al cop d'estat i hi instal·laren el punt de coordinació de l'aixecament a Lleida. Tal i com explica l'historiador Joan Sagués, de la mateixa manera com havia passat en la repressió de la revolta viscuda l'octubre de 1934, l'artilleria del complex militar apuntava cap a la ciutat. Diferents grups de civils que donaren suport a l'alçament es van adreçar cap al turó per ser armats i rebre ordres. Des d'aquest complex va sortir la columna que ocupà la ciutat i declarà l'estat de guerra. Un cop fracassat el cop d'estat, el 20 de juliol, al mateix turó, van ser detinguts els oficials que havien participat de l'alçament. El 3 d'abril de 1938, dues columnes de l'exèrcit sollevat, entren a la ciutat, la primera seguint les vies del tren i la segona baixant des de la fortificació de Gardeny, que havien pres el dia anterior. Sobre les 5 de la tarda, accedint per la zona de Camp de Mart, aconseguixen prendre el turó de la Seu Vella, forçant la retirada dels efectius republicans que hi quedaven, els quals, en retirada, provoquen la voladura d'alguns edificis del barri del Canyeret per endarrerir l'avenç dels colpistes. A darrera hora de la tarda acabà la retirada republicana amb el creuament del riu i es donà per finalitzada la batalla de Lleida.

Amb l'ocupació franquista de la ciutat, el turó, es convertí en camp de concentració de presoners republicans.

Referències bibliogràfiques:

HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; *Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 2005.

HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions DAU, 2010.

SAGUÉS, Joan; *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; *Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.

Fotografies: Gabriel Ramon-Molins

12- Bateria antiaèria al Turó de la seu Vella (Baluard de la Reina)

Tipus d'element: Bateria antiaèria
Situació: sobre el baluard de la Reina; alguns estudis també situen una tercera defensa sobre el campanar, però desconeixem si es tractava d'una base per artilleria lleugera o era una defensa antiaèria pròpiament dita.
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 302365, 4610084
Estat de conservació: solament se'n conserva la plataforma en la que estava instal·lada la bateria, actualment, sobre aquest espai, hi ha instal·lat un mirador.
Descripció: plataforma de pedra sobre la qual s'hi va instal·lar una bateria antiaèria.
Proposta d'intervenció: La intervenció memorial s'hauria de realitzar de forma conjunta, integrant tots els elements del turó. Des del Consorci ja s'ha realitzat ja un mapa que els localitza, una segona fase hauria de consistir en la senyalització dels espais. El seu emplaçament i les vistes que ofereix l'actual mirador sobre la ciutat, fa que sigui interessant poder-hi instal·lar un panell informatiu sobre els bombardeigs que aquesta va patir, en el que sobre un mapa es podrien indicar els punts que van ser blanc dels atacs aeris.
Explicació històrica: (hem utilitzat la mateixa explicació per tots els elements del complex del turó) L'aquartermament militar de la Seu Vella fou un dels epicentres de l'aixecament militar del juliol del 1936 a la ciutat de Lleida, ja que bona part dels comandaments militars que s'hi albergaven s'havien sumat al cop d'estat i hi instal·laren el punt de coordinació de l'aixecament a Lleida. Tal i com explica l'historiador Joan Sagués, de la mateixa manera com havia passat en la repressió de la revolta viscuda l'octubre de 1934, l'artilleria del complex militar apuntava cap a la ciutat. Diferents grups de civils que donaren suport a l'alçament es van adreçar cap al turó per ser armats i rebre ordres. Des d'aquest complex va sortir la columna que ocupà la ciutat i declarà l'estat de guerra. Un cop fracassat el cop d'estat, el 20 de juliol, al mateix turó, van ser detinguts els oficials que havien participat de l'alçament. El 3 d'abril de 1938, dues columnes de l'exèrcit sollevant, entren a la ciutat, la primera seguint les vies del tren i la segona baixant des de la fortificació de Gardeny, que havien pres el dia anterior. Sobre les 5 de la tarda, accedint per la zona de Camp de Mart, aconsegueixen prendre el turó de la Seu Vella, forçant la retirada dels efectius republicans que hi quedaven, els quals, en retirada, provoquen la voladura d'alguns edificis del barri del Canyeret per endarrerir l'avenç dels colpistes. A darrera hora de la tarda acabà la retirada republicana amb el creuament del riu i es donà per finalitzada la batalla de Lleida. Amb l'ocupació franquista de la ciutat, el turó, es convertí en camp de concentració de presoners republicans.
Referències bibliogràfiques:

HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; *Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 2005.

HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions DAU, 2010.

SAGUÉS, Joan; *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; *Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.

Fotografies: --

13- Refugi antiaeri a la Seu Vella

Tipus d'element: Refugi antiaeri
Situació: Sota el castell del rei, amb accés des de davant de la canonja.
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 302237, 4610111
Estat de conservació: es conserva perfectament, tot i que no està obert al públic.
Descripció: Refugi antiaeri excavat a la roca, hi podia albergar, com a màxim, un centenar de persones.
Proposta d'intervenció: La intervenció memorial s'hauria de realitzar de forma conjunta, integrant tots els elements del turó. Des del Consorci ja s'ha realitzat ja un mapa que els localitza, una segona fase hauria de consistir en la senyalització dels espais.. En referència a aquest element en concret, en primer lloc, de la mateixa manera que la casamata del baluard de Louvigny, caldria buscar la formula que el fes visitable, tot i que en aquest cas, per accedir-hi el públic en general s'hi hauria d'instal·lar algun sistema d'il·luminació. Fins al moment, i per evitar-ne la degradació, creiem que es positiu que resti tancat. De la mateixa manera que la resta d'elements del recorregut per la batalla de Lleida, hauria de ser senyalitzat, tot i que no creiem que sigui necessari realitzar-hi cap explicació insitu, podent-se trobar aquesta en un espai accessible mitjançant un codi QR.
Explicació històrica: (hem utilitzat la mateixa explicació per tots els elements del complex del turó) L'aquartermament militar de la Seu Vella fou un dels epicentres de l'aixecament militar del juliol del 1936 a la ciutat de Lleida, ja que bona part dels comandaments militars que s'hi albergaven s'havien sumat al cop d'estat i hi instal·laren el punt de coordinació de l'aixecament a Lleida. Tal i com explica l'historiador Joan Sagués, de la mateixa manera com havia passat en la repressió de la revolta viscuda l'octubre de 1934, l'artilleria del complex militar apuntava cap a la ciutat. Diferents grups de civils que donaren suport a l'alçament es van adreçar cap al turó per ser armats i rebre ordres. Des d'aquest complex va sortir la columna que ocupà la ciutat i declarà l'estat de guerra. Un cop fracassat el cop d'estat, el 20 de juliol, al mateix turó, van ser detinguts els oficials que havien participat de l'alçament. El 3 d'abril de 1938, dues columnes de l'exèrcit sollevat, entren a la ciutat, la primera seguint les vies del tren i la segona baixant des de la fortificació de Gardeny, que havien pres el dia anterior. Sobre les 5 de la tarda, accedint per la zona de Camp de Mart, aconsegueixen prendre el turó de la Seu Vella, forçant la retirada dels efectius republicans que hi quedaven, els quals, en retirada, provoquen la voladura d'alguns edificis del barri del Canyeret per endarrerir l'avenç dels colpistes. A darrera hora de la tarda acabà la retirada republicana amb el creuament del riu i es donà per finalitzada la batalla de Lleida.

Amb l'ocupació franquista de la ciutat, el turó, es convertí en camp de concentració de presoners republicans.

Referències bibliogràfiques:

HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; *Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 2005.

HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions DAU, 2010.

SAGUÉS, Joan; *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; *Ciudadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.

Fotografies: Gabriel Ramon-Molins

Equipaments

14- Antic camp d'aviació als Magraners

Tipus d'element: camp d'aviació
Situació: en la part superior del turó sobre el que s'edificà el barri dels Magraners
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 305585, 4608817
Estat de conservació: l'hangar i la torre de control es conserven en relatiu bon estat, tot i que aparentment semblen força descuidats. En la torre hi ha instal·lat un rocòdrom i l'antic hangar s'utilitza com magatzem. La pista ha desaparegut a causa de l'expansió urbanística.
Descripció: Antic hangar d'aviació amb una torre de control adjunta d'uns 10 metres d'alçada.
Proposta d'intervenció: A mitja termini seria convenient abordar una restauració de la instal·lació. L'exemple emprat per l'ajuntament d'Alfés en la intervenció memorial realitzada a l'aeròdrom d'aquesta localitat, amb la recuperació de diferents espais de l'antic camp d'aviació republicà i la integració a la ruta esmentada, podria ser l'exemple a seguir si s'abordés la restauració de l'espai. De la mateixa manera que la resta d'elements del recorregut per la batalla de Lleida i del front del Segre, hauria de ser senyalitzat, tot i que no creiem que sigui necessari realitzar-hi cap explicació insitu, podent-se trobar aquesta en un espai accessible mitjançant un codi QR.
Explicació històrica: L'aeròdrom entra en funcionament durant els anys 20 del segle XX, albergant el Reial Aeroclub de Lleida. Fou força utilitzat durant tota la Guerra Civil, sobretot per les forces republicanes durant els mesos de batalles al front d'Aragó.
Referències bibliogràfiques: HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; <i>Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida</i> , Lleida, Pagès Editors, 2005.
Fotografies: Pol López

15- Camp de treball a Gardeny

Tipus d'element: Camp de treball a Gardeny
Situació: Camp de treball emprat per a la construcció de les instal·lacions militars.
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 301054, 4609073
Estat de conservació: desaparegut, hi resten part de les instal·lacions militars.
Descripció: El turó fou utilitzat com camp de treball per a la construcció dels edificis militars.
Proposta d'intervenció: Instal·lar un panell informatiu, que podria ser únic pels diferents elements del turó, i que expliqui tant els enfrontaments del 2 d'abril de 1938, previs per a l'ocupació de la ciutat, com l'existència del camp de treball. L'existència d'una àguila de Sant Joan, de grans dimensions, sobre la façana de l'edifici principal en recorda el passat franquista, i fa que el tractament d'aquesta simbologia requereixi un tracte especial. Al nostre entendre, amb el ben entès que és la única que resta a la ciutat de Lleida, i fora del continu urbà, podria ser conservada, però sempre realitzant una contextualització del símbol i de l'espai.
Explicació històrica: Des del moment de la fundació del Castell de Gardeny, aquest havia mantingut, funcions militars. L'ocupació del Turó de Gardeny fou el primer esglaó per a l'ocupació posterior del marge dret de la ciutat; als vols del migdia del 2 d'abril de 1938 dues esquadilles de bombarders van atacar les escasses defenses de les que disposava la ciutat, entre elles, el turó de Gardeny, i pocs minuts després, la 4a Bandera de la Legió, amb l'ajut del Tabor Ifni-Sàhara i el 5è Tabor de Melilla van començar l'atac terrestre per la cara nord del Turó, al temps que dos regiments més s'aproximaven a la ciutat seguint les vies del tren. L'atac durà fins les 4 de la tarda, quan les forces republicanes es replegaren, abandonant el turó, que una hora després seria ocupat completament per l'exèrcit sollevant, sent la principal plataforma per l'ocupació definitiva de la part dreta de la ciutat, que s'iniciaria l'endemà. Finalitzada la Guerra, van començar les obres de construcció d'una nova caserna militar, que ampliés les dependències de l'antic castell i que pogués albergar els destacaments que restaven a la Seu Vella, la qual, acabada la nova construcció, aquesta retornaria a la ciutat. La construcció de les noves instal·lacions militars de Gardeny es van realitzar gràcies al treball forçat de presoners republicans, i van restar en actiu fins a l'any 1996.
Referències bibliogràfiques: HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; <i>Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida</i>, Lleida, Pagès Editors, 2005. HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. <i>Atles de la Guerra Civil a</i>

Catalunya, Barcelona, Edicions DAU, 2010.

MIR, Conxita; GARRÓS, Aida; RAMON, Gabriel; *Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida, 1931-2014*, Juneda, Editorial Fonoll, 2014.

SAGUÉS, Joan; *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; *Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.

Fotografies: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL (www.espaisdememoria.udl.cat)

16- Caserna militar de la Seu Vella

Tipus d'element: Caserna militar de la Seu Vella
Situació: Seu Vella, i resta d'edificacions del turó.
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 302312, 4610069
Estat de conservació: En diferents espais del recinte es poden observar vestigis que ajuden a explicar el passat militar de l'edifici.
Descripció: Des del segle XVIII fins a mitjans del segle XX, la Seu Vella, fou utilitzada com aquarterament militar.
Proposta d'intervenció: Incloure aquest element dins de la ruta pels espais de la batalla de Lleida
Explicació històrica: (hem utilitzat la mateixa explicació per tots els elements del complex del turó) L'aquarterament militar de la Seu Vella fou un dels epicentres de l'aixecament militar del juliol del 1936 a la ciutat de Lleida, ja que bona part dels comandaments militars que s'hi albergaven s'havien sumat al cop d'estat i hi instal·laren el punt de coordinació de l'aixecament a Lleida. Tal i com explica l'historiador Joan Sagués, de la mateixa manera com havia passat en la repressió de la revolta viscuda l'octubre de 1934, l'artilleria del complex militar apuntava cap a la ciutat. Diferents grups de civils que donaren suport a l'alçament es van adreçar cap al turó per ser armats i rebre ordres. Des d'aquest complex va sortir la columna que ocupà la ciutat i declarà l'estat de guerra. Un cop fracassat el cop d'estat, el 20 de juliol, al mateix turó, van ser detinguts els oficials que havien participat de l'alçament. El 3 d'abril de 1938, dues columnes de l'exèrcit sollevat, entren a la ciutat, la primera seguint les vies del tren i la segona baixant des de la fortificació de Gardeny, que havien pres el dia anterior. Sobre les 5 de la tarda, accedint per la zona de Camp de Mart, aconseguixen prendre el turó de la Seu Vella, forçant la retirada dels efectius republicans que hi quedaven, els quals, en retirada, provoquen la voladura d'alguns edificis del barri del Canyeret per endarrerir l'avenç dels colpistes. A darrera hora de la tarda acabà la retirada republicana amb el creuament del riu i es donà per finalitzada la batalla de Lleida. Amb l'ocupació franquista de la ciutat, el turó, es convertí en camp de concentració de presoners republicans.
Referències bibliogràfiques: HUGET, Maria Lluïsa i SEGURA, Joan Ramon; <i>Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida</i>, Lleida, Pagès Editors, 2005. HURTADO, Víctor; SEGURA, Antoni i VILLARROYA, Joan. <i>Atles de la Guerra Civil a Catalunya</i>, Barcelona, Edicions DAU, 2010. SAGUÉS, Joan; <i>Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)</i>, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; *Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.

Fotografies: --

17- Antiga presó de Lleida

Tipus d'element: Antiga presó de Lleida
Situació: a l'actual plaça Cervantes
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 301794, 4609865
Estat de conservació: Desapareguda
Descripció: la presó va ser enderrocada als anys 60 i a la nova plaça s'hi construí un monòlit en record a les víctimes franquistes enderrocats el 2008. Actualment, l'únic vestigi que resta de l'antiga presó és un petit monument amb el que segurament en fou una de les seves reixes.
Proposta d'intervenció: L'antiga presó de Lleida fou possiblement un dels elements més representatius de la repressió de Guerra i Postguerra a la ciutat, i per tant, creiem que l'espai que ocupava s'hauria de reivindicar com a tal. és per això que proposem convertir aquest punt en inici dels diferents recorreguts de memòria i instal·lar-hi un panell informatiu que no només faci referència a l'antiga presó, sinó que també al conjunt dels elements memorials de la ciutat.
Explicació històrica: Sens dubte, la presó de Lleida fou un dels espais més importants de la repressió de guerra i postguerra; amb el cop d'estat del juliol de 1936, els escamots sollevats, acompanyats de grups de civils que se sumaren a l'alçament, prengueren el control de la presó, alliberant grups de presoners afectes a la insurrecció per a que s'hi sumessin. Derrocats els colpistes, la presó passà en mans del comitè revolucionari, bona part dels presos comuns que hi restaven reclusos van ser alliberats i es va convertir en l'escenari central de la repressió revolucionària a la ciutat, omplint-se dels que foren acusats d'esser enemics de la revolució, molts dels quals foren afusellats després de ser condemnats pel Tribunal Popular, o fruit de les saques col·lectives del 25 de juliol i 5, 20 i 25 d'agost. La majoria d'aquestes execucions van tenir lloc al cementiri, però també se'n van fer al Camp Escolar i al Camp de Mart. Quan la Ciutat de Lleida passà a mans franquistes, la presó continuà sent un element central de la repressió, en aquest cas de la llarga repressió franquista. Només l'any 1939 s'hi registraren, a la presó de Lleida, més de 7.000 presoners procedents de totes les comarques lleidatanes. D'aquí en sortiren les 547 persones enterrades a la fossa de les víctimes republicanes, on hi ha veïns de tot el territori lleidatà. La presó seguí en actiu fins a la dècada dels 60, quan fou enderrocada, sense deixar mai d'acollir presoners polítics. Amb l'enderroc de la presó, i la construcció de la nova plaça, s'alçà un gran monòlit en record a les víctimes de la repressió revolucionària, projectat per l'arquitecte Lluís Domènec Torres, el qual s'erigí <i>"aproximadamente en el mismo sitio que ocupó la Prisión Provincial donde pasaron calvario muchos de los Caídos que se conmemoran con el presente monumento"</i>, tal com consta en la memòria tècnica d'aquest projecte. Aquest monument fou derrocat l'any 2008, amb la remodelació de la plaça.

Referències bibliogràfiques:

MIR, Conxita; GARRÓS, Aida; RAMON, Gabriel; *Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida, 1931-2014*, Juneda, Editorial Fonoll, 2014.

SAGUÉS, Joan; *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; *Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.

Fotografies: --

18- Edifici del Seminari diocesà

Tipus d'element: Seu del POUM i presó a l'edifici del seminari diocesà.
Situació: Seu actual del Rectorat de la Universitat de Lleida
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 301676, 4609736
Estat de conservació: Es conserva perfectament l'estructura principal; l'interior de l'edifici fou àmpliament reformat quan adquirí les actuals funcions d'universitat.
Descripció:
Proposta d'intervenció: inclusió dins de les rutes pels espais de memòria de la ciutat.
Explicació històrica: Amb l'esclat de la revolució de 1936 i la confiscació d'equipaments religiosos, la seu del Seminari Diocesà va passar a mans del POUM qui l'utilitzà com a seu. Amb l'ocupació franquista de Lleida, i sobretot durant els mesos que el front dividia la ciutat, les noves autoritats franquistes van utilitzar l'edifici com a centre de detenció, fins que novament passà a mans de l'església.
Referències bibliogràfiques: MIR, Conxita; GARRÓS, Aida; RAMON, Gabriel; <i>Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida, 1931-2014</i>, Juneda, Editorial Fonoll, 2014. SAGUÉS, Joan; <i>Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)</i>, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003. SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; <i>Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX</i>, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.
Fotografia: Universitat de Lleida

Elements memorials

19- Memorial a les víctimes dels bombardeigs

Tipus d'element: Memorial a les víctimes dels bombardeigs
Situació: Avinguda de Blondel
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 302021, 4609487
Estat de conservació:
Descripció: L'edifici que albergava el Liceu Escolar no es conserva. Rest a monument commemoratiu del bombardeig sobre aquest edifici.
Proposta d'intervenció: Inclusió dins de la ruta pels espais de la batalla de Lleida.
Explicació històrica: La tarda del 2 de novembre de 1937 l'aviació italiana, al servei del bàndol sollevat, bombardejà objectius únicament civils de la part baixa de la ciutat; plaça Catalunya, Blondel, carrer Major, plaça de la Sal, avinguda de la República (rambla de Ferran) i el barri de Cappont. El bombardeig costà la vida a més de 200 persones, de les qual, una cinquantena foren alumnes del Liceu Escolar. El monument commemoratiu d'aquest bombardeig, que des de la seva construcció és el lloc on anualment es realitza un homenatge a les víctimes, està acompanyat d'un faristol que porta la present inscripció: <i>“El Liceu Escolar, tan present en la memòria de la ciutat de Lleida, va aparèixer com la institució associada a un model d'educació en llibertat i es va enfonsar com un símbol de les víctimes innocents de la guerra.</i> <i>El 1913 s'instal·là al carrer Blondel la seu definitiva del Liceu, escola renovadora que el republicà Frederic Godàs Legido va fundar l'any 1906 al carrer Cavallers. Aquest centre va suposar la introducció a Lleida de les tendències pedagògiques que estaven renovant el panorama educatiu a la Catalunya de principis de segle xx.</i> <i>A l'empresa del Liceu s'hi afegí l'escola de noies Minerva, fundada per l'esposa de Godàs, Victorina Vila Badia.</i> <i>Frederic Godàs va ser un dels homes destacats de Joventut Republicana de Lleida, pel que el Liceu, juntament amb el Casal del partit (actual seu de l'Institut Municipal d'Acció Cultural) i el Camp d'Esports construït a la carretera d'Oscà (avui desaparegut), esdevingueren la triada que representava la modernitat social i política lleidatana del primer terç de segle.</i> <i>La prematura mort del fundador (1920) ocasionà que, en la seva darrera època, el Liceu Escolar s'allunyés de l'esperit innovador inicial.</i> <i>El 2 de novembre de 1937 una part de l'edifici va caure a causa del bombardeig feixista que patí Lleida. De les més de dos-centes víctimes mortals provocades a la ciutat, una cinquantena (entre nens, nenes i un professor) van morir en les runes del Liceu.</i> <i>El record dels efectes de la violència provocada per la intolerància dels homes i la brutalitat de la guerra ressalta els valors de l'educació, la democràcia i la pau que avui representa la història del Liceu Escolar.”</i>
Referències bibliogràfiques: MIR, Conxita; GARRÓS, Aida; RAMON, Gabriel; <i>Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida, 1931-2014</i>, Juneda, Editorial Fonoll, 2014. SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; <i>Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX</i>, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.

Fotografies: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL
(www.espaisdememoria.udl.cat)

20- Mur on eren afusellats els repressaliats republicans

Tipus d'element: Mur d'afusellament
Situació: Mur exterior del cementiri municipal
Geolocalització: ETRS 89 - UTM 31N – 304205, 4609498
Estat de conservació: El panell informatiu que es va instal·lar arran de la intervenció integral del cementiri de 2010 es troba en molt mal estat de conservació.
Descripció: És un dels murs exterior del cementiri, des de l'any 2010 hi ha instal·lat un panell informatiu, que actualment és il·legible. Aquest element, conjuntament amb les fosses de les repressions de guerra i postguerra, l'antic monument als caiguts, el que homenatja a totes les víctimes, la placa en record a les víctimes de la repressió revolucionària i el monument als deportats als camps de concentració del nazisme formen parts d'una ruta de memòria nascuda l'octubre de 2010 impulsada pel Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya i dissenyada pel Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.
Proposta d'intervenció: Caldria canviar la part superior del faristol instal·lat l'any 2010, que integra aquest espai dins d'una ruta pels espais de memòria del cementiri. Seria convenient poder re-impulsar aquesta ruta i re-editar els fulletons informatius que la presentaven També seria necessari realitzar una intervenció en un altre dels elements que conformen aquesta ruta; el mausoleu sobre la fossa de les víctimes de la repressió revolucionària, on caldria restaurar el llistat de noms de les víctimes que aquella fossa alberga, possiblement, canviant les rajoles sobre els que estan anotats.
Explicació històrica: La tapia exterior del cementiri fou l'espai on més de 500 persones, majoritàriament presoners polítics, van ser afusellades de matinada després de patir un judici sumaríssim per part de la justícia militar franquista entre els anys 1939 i 1945.
Referències bibliogràfiques: MIR, Conxita; GARRÓS, Aida; RAMON, Gabriel; <i>Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida, 1931-2014</i> , Juneda, Editorial Fonoll, 2014. SAGUÉS, Joan; MIR, Conxita; BARRULL, Jaume; <i>Ciutadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle XX</i> , Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.
Fotografies: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL

